

АРХІВИ

ДВІ МОВОЗНАВЧІ СТАТТІ КИРИЛА ГАЛАСА

В архіві батька, К. Й. Галаса, виявлено дві підготовлені до друку мовознавчі статті.

Рукопис першої з них складають 14 жовтуватих аркушів А4. Документ засвідчує, що первісний варіант статті, написаний фіолетовою пастою розбірливо, акуратно, пройшов апробацію, обговорення (за свідченням Т. М. Розумик, на засіданні кафедрального наукового семінару на початку 70-х років). Це видно з того, що на вільній площині арк. 6 зв., 9 зв., 11 зв., 12 зв., 13 зв., 14 зв. і подекуди безпосередньо в тексті на інших аркушах є помітки, зауваження й підкреслення [П. П. Чучки], на арк. 10 зв. — запис [Й. О. Дзендерівського]: **ijs-t-јьs* у зв'язку з викладом на арк. 11, де подавалася К. Й. Галасом реконструйована форма **tъls-t-јьs*; а на

останній сторінці (арк. 14 зв.) К. Й. Галас залишив стислий конспект почутого з приводу змісту статті від П. П. Чучки, Т. М. Довгої (Розумик), Й. О. Дзендерівського. У первісний варіант статті К. Й. Галас вніс корективи, які значною мірою зумовлені висловленими зауваженнями й побажаннями. Доопрацювання відбувалося принаймні у два прийоми, що видно з кольору (синього і червоного) пастти, якою оформлені вставки, зокрема на арк. 11 зв. Вставки менш розбірливі, ніж первісний варіант тексту. Стаття, по суті готова до друку, чомусь так і залишилася в рукопису. Між тим, висловлені в ній думки зберігають свою актуальність і нині.

Борис Галас,
доцент кафедри української мови УжНУ

К. Й. Галас

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМИ ВИЩОГО СТУПЕНЯ ПРИКМЕТНИКІВ ТА ПРИСЛІВНИКІВ

У нашій мовознавчій літературі уже встигла усталитися певна думка про синтетичні форми вищого ступеня прикметників та прислівників. Ці всі форми, як прийнято вважати, утворилися нібито за допомогою суфіксів *-и-* та *-ии-*, що додавались до основ відповідних прикметників та прислівників. При цьому цілком слушно підкresлюється елімінація в цих основах суфіксів *-ek-*, *-ok-*, *-k-*, *-n-*¹, що відома здавна в слов'янських мовах <...>², а суфікси *-и-* та *-ии-* цілком правильно виводяться з давньоруських *-ьш-* та *-чиш-*, що сягають колишніх **-jьs-*, **-ějьs-* (<*-ějьs-*) у сполученні з **-j-* наступного колишнього форманта.*

На перший погляд усе виглядає неначе добре, правильно, обґрунтовано і ясно. Та, на превеликий жаль, це лише така видимість. Насправді ж ми уже тривалий час миримося з явним антисторизмом у поясненні витворення ряду форм вищого ступеня прикметників та тісно пов'язаних із ними прислівників.

Ось, наприклад, усім нам добре відоме пояснення вищого ступеня прикметників *дорогий*, *високий*, *блізький*, *нізький*, *вузький*, *красний*, яке зводиться до того, що до основ *дорог-*, *вис-*, *бліз-*, *ніз-*, *вуз-*, *крас-* додається суфікс *-и-* та відповідні родові та числові показники, причому нібито звукосполучення *-си-*, *-зи-* та *-ги-* дають відповідно *-ии-*, *-жи-*, *-жи-* (асиміляція), а з останніх утворюється *-иич-* та *-жиич-* (прогресивні дисиміляція). Д. Х. Баранник, один із авторів “Сучасної української літературної мови”, говорить про це так: “При утворенні форм 1-го ступеня за допомогою суфікса *-и-* відбуваються певні морфологічні зміни (цих змін не буває, коли творяться відповідні ступеневі форми за допомогою суфікса *-ии-*). Кінцеві приголосні кореня або основи³ *г*, *ж*, з разом із суфікском *-и-* дають сполучення *жч*: *дорогий* — *дорó-и-ий* → *дорóж-и-ий*⁴ → *дорóж-ч-ий* — *дорóжчий*, *дúжий* — *дúж-и-ий* → *дúж-ч-ий* — *дúжчий*, *нізький* — *нізь(к)-и-ий* → *ніж-и-ий* → *ніж-ч-ий* — *ніжчий*, але *легкий* — *лéгший*⁵, кінцевий *с* разом із суфікском *-и-* дає *-иич-* (графічно *и*): *висóкий* — *вис(ok)-и-ий* → *віш-и-ий* → *віш-ч-ий* — *вішчий*,

¹ Останній, правда, спеціально не називається, але при поясненні форми *крацій* (від *красний*) практично правильно випускається з основи цього слова. (Прим. автора).

² Тут закреслено текст: *та розкриваються фонетичні (асимілятивні та дисимілятивні) процеси*. (Прим. Б. Г.).

³ Приклади, наведені автором, ілюструють лише випадки з коренями, а прикладів з основами не наведено. (Прим. автора).

⁴ Тут, певно, йдеється про невиправлену друкарську помилку. (Прим. автора).

⁵ Цікаво, чому в такому разі не *лежчий*? Адже *дорожчий* виводиться з *дорогий!* (Прим. автора).

krásnij (у значенні “красивий”) — *krás-и-ий* → *kráš-и-ий* → *kráš-ч-ий* — *krášij*, *төвстий* — *төвс(т)-и-ий* → *төвиш-и-ий* → *төвиш-ч-ий* — *төвщий*⁶.

Тут особливо незрозумілими є пояснення форм *дорожчий*, у якій нібіто відбувся ніким ніде й ніколи не обґрунтований перехід звукосполучення *ши* у *жш* (> *жч*)⁷, та *төвщий*, у витворенні якої нібіто зіграло певну роль випадіння кореневого приголосного *т* (чого насправді не було).

Існуючому поглядові на ці речі сприяла і сприяє у значній мірі наявність таких суті орфографічних форм, як *солодший*, *молодший*, *коротший*, *ширий*, *глибший*, *гладший*, *легший*, а також новотвір *тихший* та, можливо, ще деякі інші. Наведені приклади справді створюють ілюзію, що <...>⁸ утворились безпосередньо від основ *солод-*, *молод-*, *корот-*, *шир-*, *глиб-*, *глад-*, *рід-*, *гір-*, *дал-*, *стар-*, *слаб-*, *лег-* безпосереднім додаванням до них суфікса *-и-* (інша справа форма *тихший*, що виявляє безсумнівний свій секундарний характер). Ця ілюзія зникає (за винятком випадків типу діалектного *дорогший* та уже літературного *тихший*), якщо зіставити наведені форми з їх давньоруськими, російськими та українськими південно-західними діалектними відповідниками. Відомо, що від *високий*, *вузький*, *низький*, *дорогий* форми вищого ступеня уже в спільнослов'янській мові-основі були **vyščjy*, **vyščjy*, **vyše*, **qžčjy*, **qžčjy*, **qžčjy*, **nížčjy*, **nížčjy*, **doržčjy*, **doržčjy*, **doržčjy*. Давньоруська мова мала відповідно форми *вышини*, *вышьши*, *выше*, *ѹжни*, *ѹжьши*, *ѹже*, *нижни*, *нижьши*, *ниже*, *дорожни*, *дорожьши*, *дороже*. Пор. теж старослов'янські *кѹћплини*, *слаждни*, *кращтини*, *тажни*, *вышини*, *шифни*, *глжблини*⁹. Ім відповідають сучасні російські *выше*, *уже*, *ниже*, *дороже*, а також українські південно-західні діалектні *вышишій*, *ұжсый*, *ніжсый*, *дорожжый* (при наявності таких цікавих, як *соло́зъи*, *моло́зъи*, *рі́зъи*, *дóвжъи*, *блíжъи*, *шир’и*, *гúрши*, *тóвичъи*, *гúичъи*, *пúичъи*), які чудово перегукуються з вищенаведеними спільнослов'янськими, старослов'янськими і давньоруськими формами. Усе це вимагає, мабуть, обережного ставлення до слів С. П. Самійленка, що українська мова “втратила колишні утворення такого типу”¹⁰, зокрема, якщо під українською мовою розуміти не лише сучасну українську літературну мову (а С. П. Самійленко в своїй статті мав на увазі саме лише сучасну українську літературну мову). Відомо, що приблизно так говорив з приводу цих форм і Л. А. Булаховський, але він тут же у виносці зауважував, що у говорах “такі утворення ще живі”, і посилився на працю І. Панькевича “Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей”¹¹.

Вважаємо, що не може бути сумніву щодо зв’язку між вищенаведеними спільнослов'янськими, старослов'янськими, давньоруськими, сучасними російськими та південно-західними українськими діалектними формами. Більше того, в такому зв’язку перебувають — у більшій мірі, ніж це звикли собі уявляти — і форми сучасної української літературної мови, якщо глянути на них не спрошенено, а з точки зору їх історичного виникнення, не піддаючись сугестивній силі орфографії.

Вище ми спеціально висунули на перший план форми вищого ступеня від *високий*, *вузький*, *низький*, *дорогий*, бо на їх прикладі якнайкраще видно, що в формах *вишний*, *вужчий*, *нижчий*, *дорожчий* сучасні кореневі *и* та *ж* — це не результат асиміляції в групах *c + и*, *z + и*, а тим більше *g + и*, як це подається <...>¹² нашою літературою¹³, а ще спільнослов'янська <...>¹⁴ спадщина, а саме: *и* із *s + j*, *ж* — із *z + j* та *g + j*. <...>¹⁵ Дещо неясними виглядають у цьому зв’язку російські (правописні!) форми *высший*, *низший*, до яких приєднуються наші (правописні *ж*!) форми типу *солодший*, *молодший*, *коротший*, *рідший*, *легший* тощо. Але це, мабуть, тільки <...>¹⁶ орфографічні витвори, які, очевидно, не мають історично-фонетичної довідної сили. Тим, хто хотів би довести протилежне, необхідно б показати, що в певний період була потреба і якась рація у зміні в давньоруських формах *вышини*, *вышьши*, *выше*, *нижни*, *нижьши*, *ниже*, *дорожни*, *дорожьши*, *дороже*, *корочни*, *корочьши*, *короче*, **молоžни*, **молоžьши*, **молоžе* (> *моложни*, *моложьши*, *моложе*) чи в їх давньоукраїнських відповідниках хоча б на короткий час звуків *и*, *ж*, чи *ж*, *ч* відповідно на *c*, *z*, *d*, *t*. А цього, звичайно, зробити не вдається. Пор. приклади з давньоукраїнських грамот: *отъ ближьшего реченого дуба; ближии есть к тому; и дѣтемъ ихъ... ближшимъ*¹⁷. Усе це зобов’язує нас сучасні форми, репрезентовані

⁶ Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — Київ, 1969. — С. 159.

⁷ Відома на Житомирщині діалектна форма *дорггий* (див. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. — Ужгород, 1960. — С. 220) не підтверджує такої зміни. (Прим. автора).

⁸ Тут закреслено текст: *всі вони*. (Прим. Б. Г.)

⁹ Вайтан А. Руководство по старославянскому языку. — Москва, 1952. — С. 162.

¹⁰ Самійленко С. П. З історичних коментаріїв до української мови. Прикметник // Українська мова в школі. — 1953. — № 3. — С. 20.

¹¹ Булаховський Л. А. З історичних коментаріїв до української мови. Форми ступенів порівняння прикметників та прислівників // Мовознавство. — Т. VIII. — К., 1949. — С. 51.

¹² Закреслено: *на сьогодні*. (Прим. Б. Г.)

¹³ Див. хоча б: Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. — Т. 1. — К., 1951. — С. 378—379; Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К., 1969. — С. 158; Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — Ч. 1. — К., 1973. — С. 255.

¹⁴ Закреслено: *чи рання спільносхіднослов'янська*. (Прим. Б. Г.)

¹⁵ Закреслено: *а в деяких випадках із d + j, як ч із t + j, із якого могло бути й ж (як ч із t + j)* (Прим. Б. Г.).

¹⁶ Закреслено: *штучні*. (Прим. Б. Г.)

¹⁷ Медведев Ф. П. Нариси з української історичної граматики. — Харків, 1964. — С. 192.

орфографічними <...>¹⁸ **коротший, солодший, молодший, рідший**, розглядати не як такі, що утворилися “на наших очах” додаванням суфікса **-и-** до основ **корот-**, **солод-**, **молод-**, **рід-** та без будь-яких історичних змін на межі кореня з суфіксом, як це <...>¹⁹ робиться, а як такі, що сягають солідної давнини і зберегли з цієї давнини й ряд звукових особливостей²⁰. Бо ж російські, білоруські відповідники, українські діалектні факти та й українська літературна вимова (не поплутана орфографічними образами цих форм) свідчать про те, що маємо справу з формами **корбчий > корочий, солоžний > солоžчий, молоžний > молоžчий, ріžний > rіžchий**. І саме така вимова, видно, є не лише допустимою орфоепічною рисою²¹, а, мабуть²², єдино правильною й історично вмотивованою закономірністю. А звідси висновок, що форми **коротший, молодший, рідший** — це такі ж орфографічні штучності, як і російські написання **высий, низий**. Тут варто згадати слова Л. А. Булаховського, який писав: “Основи з закінченнями на зубні **т** і **д**, які перед колишнім **-e-** мали б перетворитись відповідно на **ч** і **ж** (**дж**) ...”, в утвореннях другого ступеня виступають в українській мові в правописній передачі без цієї зміни: **коротший, коротше, багатший, багатше, швидший, швидше, солодший, солодше** і т. ін. і відповідно із суфіксом **-и-** (не **-ч-**), але в вимові²³ (поряд форм із **-ши-**) звичайні: **корочий, корочче, багачий, швидчий (швиджчий), солодчий (солоджчий)** тощо²⁴. Не оминув цього моменту Й. С. П. Бевзенко, який пише: “Окремої уваги потребують українські форми вищого ступеня від прикметників з кінцевим коренем **т**, **д**, в яких повинні були б ці **т**, **д** перед **j** суфікса замінитися на **ч**, **ж**, але зберігаються як у літературній мові (б одай, в писемній передачі), так і в говорах: **багатший, коротший, молодший, солодший** тощо; правда, в усній вимові, зокрема в різноманітних говорах²⁵, від подібних прикметників маємо форми: **багачий, корочий, молодчий, солодчий, швидчий** тощо²⁶. Слід додати, що оголошувані тут за діалектні форми **багатший, коротший, молодший і молодчий та швидчий** — це не зовсім точні, очевидно, записи діалектних явищ (під впливом літературної орфографічної норми); точніше вони передані вище у Булаховського.

У наведених висловлюваннях привертають увагу місця, де підкреслюється різниця між живою вимовою і орфографією; це дуже показово і важливо. Ігнорування (свідоме чи несвідоме — це не має значення) цієї різниці й спричинило, мабуть, ту спрошеність, з якою маємо справу²⁷ в поясненнях форм вищого ступеня на сьогодні.

Виходячи з вищевикладеного, при аналізі форм типу **корбчий > корочий, молоžний > молоžчий**, у зіставленні з формами **короткий, молодий** потрібно, мабуть, виділяти історичні чергування **т // ч, д // ʒ**, які, очевидно, сягають глибокої давнини, що, в свою чергу, доповнює, між іншим, наші відомості²⁸ про поширеність давньої африкати **ʒ** в давньоруській мові, зокрема в тій частині її говорів, із якої згодом витворилася й мова української народності.

Що стосується форм **грубий, глібий, слабий, здоровий, гірій** та **старий**, у яких, як могло б здатися під тиском сучасної орфографічної норми, не було звукових змін на межі кореневої та суфіксальної морфем, слід підкреслити, що в давньоруській мові їм відповідали **гроублни, гроубльши, гроублє** (чи **гроуб'ни, гроуб'ниши, гроуб'ле**), **глоублни, глоубльши, глоублє** (чи **гльблни, гльблльши, гльблє**), **слаблни, слабльши, слаблє** (чи **слагб'ни, слагб'ниши, слагб'ле**), **сьдоровлни, съдоровльши, съдоровлє** (чи **сьдоров'ни, съдоров'ниши, съдоров'ле**), **горни, горьши, горє, стафони, стафони, стафоне** (чи **старб'ни, старб'ниши, старб'ле**). А тому, очевидно, форми **грубий, глібий, слабий** слід розглядати як такі, що витворилися в групі приголосних **-блш-** (> **вш**), **здоровий** — як результат такого ж спрощення в групі **-влш-** (> **вш**), а форми **гірій, старий** як такі, в яких, крім усього іншого, відбулося ствердіння колишнього **ѓ**, так що в усіх трьох випадках необхідно рахуватися з відповідними історичними звуковими змінами в основі слів.

У формі **тіовицький**, мабуть, взагалі не було суфікса **-и-**; ця форма цілком можлива з давньоруського **тълчин** (< **tъlst-jьs*)²⁹, причому слід наголосити, що приголосний **т** тут не випадав, як дехто вважає, а в результаті взаємодії з наступним **j** дав східнослов'янську африкату **ч**, яка асимілювала попередній приголосний **с**, змінивши його на **и**). Основа **тълч-**, що, очевидно, живе в сучасній основі **товиц-**.

¹⁸ Закреслено: одицяцями типу. Автор вирішив обйтися без цих слів, оскільки на арк. 6 [П. П. Чучка] вказав на те, що краще б висловитися по-іншому, підказуючи можливі варіанти: *зразками, моделями*. (Прим. Б. Г.).

¹⁹ Закреслено: на сьогодні. Так зреагував автор на підкresлення [П. П. Чучки] олівцем. (Прим. Б. Г.).

²⁰ До цього викладу на арк. 6 зв. олівцем [П. П. Чучка] зауважив: *навряд, вони ж штучні*. (Прим. Б. Г.).

²¹ Пор.: Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. — К., 1970. — С. 247—248; Українська літературна вимова і наголос. — К., 1973. — С. 292, 336, 556, 614.

²² Словом **мабуть** замінено первісне як *випливає з усього*. (Прим. Б. Г.).

²³ Розрядка Булаховського. К. Г. (Прим. автора).

²⁴ Булаховський Л. А. Цит. праця. — С. 52—53.

²⁵ У цьому місці первісно була виноска, яку автор закреслив: *A цікаво, чи в говорах є не усна вимова* (Прим. Б. Г.).

²⁶ Бевзенко С. П. Цит. праця. — С. 330.

²⁷ Виправлено із такого: ... **мабуть, той механізм, який маємо ...** (Прим. Б. Г.).

²⁸ Первісно було *нашу уяву*. Із приводу цього виразу [П. П. Чучка] на с. 9 зв. олівцем зауважив: *уявлення!* Автор відреагував заміною виразу *нашу уяву на наші відомості*. (Прим. Б. Г.).

²⁹ На берегах рукопису залишенні [Й. О. Дзендрівським] сигнали про сумнівність такої реконструйованої форми. На арк. 11 відповідне місце позначене вертикальною лінією, а на арк. 10 зв. (лівий розворот) поставлено знак питання і дописано: **tъlst-jьs*. (Прим. Б. Г.).

Л. А. Булаховський виходив із **тълст-ји-*³⁰, що, по-перше, не зовсім точно (ним *ј* залишено, а *и* уже виведено, а також випущено *в* після *ј*) і, по-друге, менш імовірно. Сказане про форму *төвщий* цілком і повністю стосується й форми *гүйши* (від *густай*).

Окремого розгляду вимагає форма, репрезентована сучасним орфографічним *лэгши*. Форма ця утворювалася, видно, від основи *льгък-*, тобто без елімінації суфікса *-ък-*, причому, мабуть, вирішальний вплив на витворення основи мали й тут форми називного відмінка однини чоловічого роду *льгъчи* та називного-знахідного відмінка однини середнього роду *льгъче*. Беручи до уваги, що це слово вимовляється в живому, народному вжитку як *лекши*³¹, припускаємо, що первісна форма *льгъчи* змінилася після зникнення редукованого голосного на *легчи*, далі на *лекчи* (асиміляція), що дало згодом унаслідок прогресивної дисиміляції *лекши* (отже, тут сталися такі зміни: *гъч* > *гч* > *кш*). Російська мова з тієї ж первісної форми (але середнього роду) має *л'ехче* (тут *гъч* > *гч* > *кч* > *хч*). Таким чином, тут маємо до діла з основою, яка, видно, сформувалася взагалі без суфікса *-и-*. Тому форму *легши* слід, мабуть, вважати лише орфографічним штучним витвором; російське ж написання *легче* (вимова — *л'ехч'e!*) відбиває, очевидно, звуковий стан, що мав місце тісно після занепаду редукованих.

Форма *м'якиши*, мабуть, теж не просто *м'як-и-и*, як здавалось би на перший погляд. Вона утворилася, очевидно, від основи *мякък-* (< **tékъk-*) без допомоги суфікса *-и-*: це, мабуть, із *мякъчи* (< **tékъk-jьs*), що дало закономірно *мякчи*, а згодом *м'якиши* — із зміною *кч* > *ки* (прогресивна дисиміляція), у той час як у російській мові форма *м'ахч'e* — результат протилежної зміни, а саме *кч' > хч'* (регресивна дисиміляція) при збереженні приголосного *Ч'*, яке свідчить про витворення даної форми без участі суфікса *-и-*).³²

Форму *дөвший* Л. А. Булаховський небезпідставно пробував вивести із *довжши*, вважаючи, що тут випав *ж*³³. Це взагалі слушна думка, підтримана діалектною формою *довжчий* (Уманщина)³⁴. Слід тільки додати, що *ж* тут, мабуть, не випадав, а, видно, асимілювався, перейшовши в *и*, після чого відбулося стягнення (*жши* > *иши* > *и:* > *и*), в той час як вищенаведена діалектна форма *довжчий* пройшла іншими звуковими змінами (*жши* > *ич*).

На закінчення вкажемо ще на одне помилкове пояснення української форми *ближчий*. З приводу неї П. С. Кузнецов, з'ясовуючи випадки випускання суфікса *-ък-* при творенні форм вищого ступеня, пише: “Но здесь возможны параллельные образования от формы с этим суффиксом, ср. *близокъ*³⁵ — *ближе*, совр. русс. *ближе*, при укр. *блище* (фонетически *blyšče* < **blizъkje*)”³⁶. Це, звичайно, не відповідає дійсності. Основа *ближч-* у нашій формі є закономірним фонетичним відповідником колишньої давньоруської *ближьш-* (< **bliz + jьs + j-*). Отже, тут *z + j > ž; s + j > š; žs > Žč*, а суфікс *-к-* (< *-ък-*) в предкові нашого компаратива був відсутній так само, як і в предкові російської чи будь-якої іншої слов'янської відповідної форми.

З усього викладеного, мабуть, випливає, що необхідно уточнити ряд моментів щодо історичного розвитку цілого ряду форм вищого ступеня прикметників та пов'язаних із ними прислівників та дещо по-новому глянути на ті процеси, які зумовили витворення сучасних відповідних форм. Звичайно, не слід заплющувати³⁷ очі як на безсумнівні нові утворення, так і на те, що не можна механічно зводити все до

³⁰ Див.: Булаховський Л. А. Цит. праця. — С. 53.

³¹ “Українська літературна вимова і наголос” (К., 1973), подає, правда, вимову *лекшати*, *лекши* тощо (с. 308), але це, видно, під впливом орфографії. Проведена нами вибіркова перевірка вимови цієї морфеми у представників різних територій УРСР показала, що українці вимовляють *лекши* і т. д. Показово, що уже в рукописному словнику полтавчанина [насправді він був уродженцем Березані на Київщині — Б. Г.] П. Лукашевича (датованому 1824—1849 рр.) маємо *лекше*, *лекши*, *полекшати* (арк. 53 зв., 85). Пор. теж прислів’я “*бáба з вóза, спýцым лекше*” — така вимова засвідчена по всій українській етнічній території. Ми провели опитування серед студентів-філологів, які є уродженцями різних областей УРСР. Пор. теж *лéхко* — *лекше* у верхньоборжавських говірках (*Німчук В. В. Ступенювання у верхньоборжавських говірках // Питання граматики і лексикології української мови. — К., 1963. — С. 21*) (Прим. автора). [Весь текст цієї примітки — це пізніша вставка, додана К. Й. Галасом у два прийоми відповідно синью і червоною пастою як реагування на ремарку [П. П. Чучки] *де?* до первісного варіанта початку речення в тексті: *Беручи до уваги, що це слово вимовляється як лекши...*] (Прим. Б. Г.).

³² До викладу про *м'якиши* [П. П. Чучки] на арк. 12 зв. олівцем зауважив: *а що було виразником компаратива?* (Прим. Б. Г.).

³³ Булаховський Л. А. Цит. праця. — С. 53.

³⁴ Бевзенко С. П. Цит. праця. — С. 220.

³⁵ Правильно було б або *блíзъкъ*, або *блíзок*. (Прим. автора).

³⁶ Борковський В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. — Москва: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 234.

³⁷ Виправлено із *закривати*. Так було враховано ремарку щодо стилю, яку зробив олівцем на арк. 13 зв. [П. П. Чучки]. Наприкінці статті на арк. 13 зв. є ще такі слова [П. П. Чучки]: *Добре. А що з вищим ступенем прислівника?* (Прим. Б. Г.)

простого і поверхового пояснення за рахунок суфікса **-и-**, бо він, як нам здається, в деяких випадках був відсутній³⁸.

³⁸ Завершується стаття словами, якими відповідно до тогочасних партійних вимог до наукової продукції, автор міг засвідчити, з яких методологічних позицій написано статтю: “Нехай це буде ще одним моментом, який ілюструє те чудове положення марксизму-ленінізму, що явища необхідно розглядати в їх історичному розвитку” (арк. 14). Це додатково підтверджує здогад, що стаття призначалася для друку. (Прим. Б. Г.).

На арк. 14 зв. К. Й. Галас нашвидкуруч законспектував зміст обговорення статті (з одним коротким коментарем щодо побажання виокремити ступені порівняння прислівників).

П. П. Чучка: Посилити констатаційну частину. Антиисторичне = неісторичне. Зібрати всі випадки (**-ък-**, **-ок-**, **-и-**). Винятки (!). Про прислівник (немає потреби окрім виділяти ступені порівняння прислівників). Прислівники — утворення від комп[аративів] прикметника. Термінологія: дати оцінку реставраційним прийомам.

У нижній частині арк. 14 зв. олівцем [П. П. Чучка] написав: *Чи використано інверсійний словник на -дкий, -жкий — важкий, тяжкий. То коли і під впливом чого d, t змінилися в є, є у словоформах типу рідший, коротший? Чи був період, коли компаратива не було?*

Довга [Т. М. Розумик]: Як писати сьогодні?

Дзензелівський Й. О.: 1) Щоб посилити довідну силу, треба розширити сам матеріал (діалектний матеріал). 2) Варто використати більше історичний матеріал. 3) Аналогія на якомусь ступені діяла (**низший, висший**); **грубий < грубльше** (може, не спрощення, а аналогія). Суфікс **-и-**. Порівняти матеріал з інших мов. Діалектні форми. Мельничук. Керницький.

K. Галас

УКРАЇНСЬКЕ ДІЄСЛОВО *яти**

Оглянувши думки багатьох славістів (А. Мейє, П. С. Кузнецов, Т. П. Ломтєв, С. П. Обнорський, О. О. Шахматов, А. Ю. Кримський, С. М. Кульбакін, А. Достал, Д. Даничич, А. Белич, В. І. Борковський, О. О. Потебня, В. І. Чернишов, С. П. Бевзенко, Т. В. Баймут, М. К. Бойчук) щодо історії форм майбутнього часу в багатьох слов'янських мовах, В. П. Гудков цілком слушно констатує: “Существует много работ по русскому языку, в которых в той или иной мере рассматривается история будущего времени, но многие вопросы все еще не получили удовлетворительного ответа”¹.

В. П. Гудков концентрує свою увагу на ролі й характері допоміжного дієслова, за допомогою якого творяться форми майбутнього часу від інших дієслів. Він, за Мейє, виділяє три дієслова з іndoєвропейським коренем ***-ēt-**: 1) ***jētō** (ст.-сл. **имж**) з інфінітивом **яти** ‘брати’; 2) **κεμλ̄'ιξ** (3 ос. одн. **κελέτη**) з інфінітивом **имати** ‘брати’; 3) ***jētātъ** (ст.-сл. **имамъ**, польськ. *tat*) з інфінітивом на **-ē-**, що має значення стану ***jētēti** (ст.-сл. **имѣти**)².

Простежуючи функціонування форм допоміжного дієслова при творенні форм майбутнього часу в пам'ятках сербохорватської та східнослов'янських мов та зіставляючи це з даними старослов'янських пам'яток, В. П. Гудков заперечує, напр., думку П. С. Кузнецова, що нібито форма **иму** в давньор. пам'ятках є лише “преобразованием глагола **имать** на русской почве”³. А така думка прийнята, між іншим, і А. Ю. Кримським та повторена С. П. Бевзенком⁴, хоча в останнього є приклади з **иму**.

Правильно уявляє цю проблему щодо українських форм С. М. Кульбакін. Він писав: “Форма **мъ** получилась из **имъ** ... т. е. из формы наст. вр. к инфинитиву **яти**...”⁵ Те саме проведено і в “Порівняльній граматиці української і російської мов”⁶.

Проаналізувавши приклади з “Матеріалов для словаря древнерусского языка” І. І. Срезневського, де чітко розрізняються дієслова **имѣти**, **имамъ**, **имѣю** ‘habere’ та **яти**, **иму** ‘взяти’, автор твердить, що “древнерусской народной речи был свойствен именно глагол **яти**, **иму**, имевший значение совершенного вида, а отнюдь не **имамъ**”⁷. Тут же він нагадує слова О. О. Потебні: “От **имамъ** — **имѣть** следует отличать в ст.-русском **имъ**, **имѣши**, **имѣтъ** с неопр., которое предполагает вещественное значение не ‘иметь’, а ‘брать’, а в грамматическом отношении уже в древн.-русском может быть совершенно. В отличие от **имамъ**, оно сочетается с неопр. накл. только глаголов несовершенных и образует с ними будущее начинательное...”⁸

* Це відносно завершений начерк статті — три аркуші (A4) рукописної чернетки. Викладені тут положення важливі для розуміння природи збережених в українській літературній мові та в діалектах континуантів давніх явищ, коріння яких — у праслов'янській мові (Прим. Б. Г.).

¹ Гудков В. П. Параллель из истории форм будущего времени в сербохорватском и русском языках // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. — Вып. 38. — Москва : Изд-во АН СССР, 1963. — С. 38.

² Там же.

³ Там же. — С. 44.

⁴ Там же. — С. 39.

⁵ Кульбакін С. М. Український язык. — Харків, 1919. — С. 80.

⁶ Баймут Т. В., Бойчук М. К. та ін. Порівняльна граматика української і російської мов. — К., 1957. — С. 156.

⁷ Гудков В. П. Цит. праця. — С. 44.

⁸ Там же.

В. П. Гудков наголошує, що вивчення форми майбутнього часу з дієсловом **иму** “в історії слов'янських мов повинно бути продовжене”. Причому, на його думку, подальші дослідження можливі в двох напрямках. По-перше, потрібно “з’ясувати історію самого дієслова **яти** в усіх слов'янських мовах та, по-друге, відношення форм **иму** до інших форм майбутнього часу”⁹.

Нагадуючи, що свого часу В. І. Чернишов із жалем відмічав, що “майбутній час з **иму**, властивий російським говорам, не вивчається в порівнянні із звичними формами з **БУДУ**”, В. П. Гудков додас, що “ще більш актуальним і важливим є це завдання для української мови, у якій форми на **-му** відіграють більшу роль”¹⁰.

В “Этимологическом словаре славянских языков” у статті **eti, *jētō* зібрано значний фактаж із усіх слов'янських мов. Привертає увагу тут багатство семантики цього слова, яке може виступати і як самостійне, і як допоміжне дієслово. Ось які тут значення зафіксовано: ст.-сл. **яти**, **имъ** ‘брати’, сербохорв. *jéti, jmēt (jātmēt)* ‘брати’, словен. *jéti, játēm* ‘почати’, чесь. *jmotit* ‘взяти’, *jmotit se* ‘взятись, прийнятись, почати’, *jat* ‘почати’, словаць. *jat*, *jme*, *jtí* ‘взяти, схопити’, *jat' sa* ‘взятися’, в.-луж. *jeć* ‘взяти, схопити, захопити’, полаб. *jētē* (< *jētē), поль. *jąć, imie* ‘схопити, взяти, піймати’, ‘почати’, давньор., церковносл. **яти**, **имъ** ‘взяти’, ‘брати’, ‘схопити’, ‘доторкнутися, припасти’, ‘схватити, захопити, позбавити волі’, ‘привести’, ‘піймати, наловити’, ‘досягти, дійти’, ‘оволодіти’, ‘стати’, рос. діал. *ять* ‘стати’, ‘брати’, *ялся* ‘хотів’, *нять* ‘узяти’, ‘дошкулити, задіти за живе’, *нять* ‘захопити, оволодіти чим-небудь’, *яться* ‘брратися, обіцятися’, укр. *яти*, *йму* ‘починати, братися’, *нáти*, *йму* ‘бррати’, *нáти вíри* ‘вірити’, діал. *яти* ‘взяти’, білор. *нáць* ‘взяти, охопити’ [ЭССЯ VI 71].

У СУМі вже знаходимо лише дієслова *я́тися*, *я́лося* ‘годиться, належить’ (“дома їсти якось не ялося”) [СУМ XI 659] та *йнáти*, *йму*, *ймеши*, мин. ч. *йняв*, *йняла*, -лó; недок.: ◇[Не] *йнáти вíру* [вíри]; *йнáтися*, *ймéться* мин. ч. *йнялóся*, недок. ◇**Вíри не йметься; Робота рук не йметься** — ‘не працюється, не хочеться працювати комусь’ [СУМ IV 62].

У говірці с. Ізи (Хустського району Закарпатської обл.) ще побутують вирази *яв* (чи *я́ла*, *я́ло*, *я́ли*) + інф. дієслова: *яв казáти* ‘почав казати’, *я́ла спíвáти* ‘почала, стала співати’, *я́ло сса́ти* ‘почало, стало ссати’, *я́ли пирúти* ‘стали, почали кричати’. Самого інфінітива *яти* уже у вживанні немає. Видно, з форми сер. роду минулого часу *я́ло* розвинувся прислівник із значенням ‘гарно, гоже, до лиця’. Наприклад: *Не я́ло ходíти з д’івкáми у ддáну жéон’í; Не я́ло істí ру́кáми межи л’у́д’мí; Не я́ло пл’у́вáти на зе́мн’у в цéркви; Йий у туй шíр’інц’í дýже я́ло; Йому́ в тых тáм’ох не я́ло; Ім тúды ходíти не я́ло.*

Поряд із цим у говорах побутують споріднені з вищенаведеними дієсловами *имýти* (*имýти*), *имн’áти* (*имн’áти*) ‘узяти, брати (руками або якимсь приладом — напр., мишоловкою, вершею тощо)’, ‘піймати, зловити, ловити (руками чи якимсь пристосуванням)’, *имýти*, *имáти* ‘тс.’, *йимýти*, *йимáти* ‘тс.’. Напр.: *имýв рýбу* *ру́кáми та зóмком*; *имýв йе”й за хвуст*; онá *имýла гадá у роскíп*; онý *имýли гóлу”ба* тощо.

Скорочення назв джерел

СУМ — Словник української мови : В 11 т. — Т. 1—11. — К.: Наук. думка, 1970—1980.

ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праболгарский лексический фонд. — Вып. 6 (*e—*golva) / под. ред. О. Н. Трубачева. — Москва : “Наука”, 1979.

⁹ Гудков В. П. Цит праця. — С. 44.

¹⁰ Там же.

Матеріали підготував **Борис Галас**